

संस्कृत-भारती

परिचयः
सप्तमः पाठः

सूक्तिः

॥ अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः ॥

A wise man understands even that which is not spoken.

व्याकरणम्

कर्मणि
लङ्-भूतकालः

लङ्-भूतकाल-कर्तरि

बालकः पाठं अपठत्

कर्तृपदम् - बालकः (Subject)

कर्मपदम् - पाठं (Object)

क्रियापदम् - अपठत् (Verb)

प्रथमा-विभक्तिः
द्वितीया-विभक्तिः
क्रियापदम् कर्तृपदम्
अनुसरति

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

बालकेन पाठः अपठ्यत

बालकेन
पाठः
अपठ्यत

- तृतीया-विभक्तिः
- प्रथमा-विभक्तिः
- कर्मपदम् अनुसरति

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

बालकेन कथा अपठ्यत

बालकेन - तृतीया-विभक्तिः
कथा - प्रथमा-विभक्तिः
अपठ्यत - कर्मपदम् अनुसरति

बालकेन गद्यं अपठ्यत

बालकेन - तृतीया-विभक्तिः
गद्यं - प्रथमा-विभक्तिः
अपठ्यत - कर्मपदम् अनुसरति

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

बालका: पाठं अपठन्

बालका:
पाठं
अपठन्

- प्रथमा
- द्वितीया
- कर्तृपदम् अनुसरति

बालकै: पाठः अपठ्यत

बालकै:
पाठः
अपठ्यत

- तृतीया
- प्रथमा
- कर्मपदम् अनुसरति

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

बालका: पाठान् अपठन्

बालका:
पाठान्
अपठन्

- प्रथमा
- द्वितीया
- कर्तृपदम् अनुसरति

बालकै: पाठा: अपठ्यन्त

बालकै:
पाठा:
अपठ्यन्त

- तृतीया
- प्रथमा
- कर्मपदम् अनुसरति

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

अपठ्यत	अपठ्येताम्	अपठ्यन्त
अपठ्यथा:	अपठ्येथाम्	अपठ्यध्वम्
अपठ्ये	अपठ्यावहि	अपठ्यामहि

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

उदा - सः श्लोकम् अपठत्।
तेन श्लोकः अपठ्यत।

- १.पुत्रः वनम् अगच्छत्।
- २.सौ कथाम् अलिखत्।
- ३.बालकाः देवम् अनमन्।
- ४.उमा सभायां नृत्यम् अकरोत्।
- ५.बालः पाठान् अशृणोत्।
- ६.एताः नाटके अपश्यन्।
- ७.मार्जारौ क्षीरम् अपिबताम्।
- ८.ते गीतानि अगायन्।

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

- ९.पिता पुञ्यौ अनयत्।
- १०.अधिकारी सेवकम् आहवयत्।
- ११.वयम् आचार्यम् अवन्दामहि।
- १२.भवान् पद्यानि अगायत्।
- १३.अहं देशसेवाम् अकरवम्।
- १४.भवत्यौ चित्रे अपश्यताम्।
- १५.महिलाः आपणात् शाकानि अक्रीणन्।

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

१. बालकेन विद्यालयः अगम्यत । The school was gone to by the boy.
२. कपिना फलम् अखाद्यत । Fruit was eaten by the monkey.
३. निर्वाहकेण चिटिका अदीयत । Ticket was given by the conductor.
४. प्राचार्येण लेखनी अपात्यत । The pen was dropped by the principal.
५. बुद्धिमत्या वादः अक्रियत । Argument was done by the intelligent girl.
६. छात्रैः पाठः अपठयत । The lesson was read by the students.
७. पुत्रेण जलम् अपीयत । Water was drunk by the son.
८. तया गीतम् अश्रूयत । The song was listened to by her.

लङ्-भूतकाल-कर्मणि

१. भगिन्या बालाः अदृश्यन्त । Children were seen by the
sister.

१०. जनैः द्विचक्रिकाः अक्रीयन्त । Two wheelers were
bought by the people.

११. अर्चकेन श्लोकाः अश्रूयन्त । Slokas were heard by the
temple - priest.

१२. निर्देशकेन अभिनेत्र्यः अस्मर्यन्त । Actresses were
remembered by the Director.

१३. जनकेन भगिन्यः असूच्यन्त । Sisters were informed by
the father.

१४. उद्यानपालकेन वृक्षाः अपाल्यन्त । Trees were reared by
the gardener.

१५. गृहिणीभिः कार्याणि अक्रियन्त । Chores were done by
housewives.

२. व्यावहारिकशब्दावली

पाकसम्बन्धिशब्दाः

ओदनम् / अन्नम् - Rice	कथितम् - Sambar
सारः - Rasam	सूपः - Soup/Broth
तेमनम् - Broth made of butter milk	व्यञ्जनम् - Curry
कोषम्भरी - Kosambari	अवलेहः - Pickle
उपसेचनम् - Chutney	वटकम् - Vada
दाधिकम् - Curry made of curds	पर्पटः - Papad
अवदंशः - Pungent fried snack	दध्योदनम् - Curd rice.
चित्रान्नम् - Mixed rice (with lemon etc.)	रोटिका - Roti
ताक्रम् - Prepared from butter milk	पूरिका - Puri
तक्रम् - Butter milk	यवागूः - Porridge
पायसम् - Payasam	पोलिका - Holige
लड्डुकम् - Laddu	कुण्डलिका - Jilebi
मिष्टकम् - Sweet meat	

३. चाटुश्लोकः

There was a teacher who had earned quite a reputation. His method of teaching came to light later. It was like this:

वाच्यतां समयोऽतीतः स्पष्टमग्रे भविष्यति ।
इति पाठ्यतां ग्रन्थे काठिन्यं कुत्र वर्तते ?

He was telling his pupils - "Read on. Time is over. Everything will be clear later." Where can there be any difficulty in a book that he teaches in this way ?

४. समस्या

In some riddles of Samskrit we find words that sound like those of some other language. However, on a closer look they are indeed Samskrit words ! For example, 'वार्धके यौवने वापि केसरीभात् विशिष्यते' The word केसरीभात् does not refer to the famous sweet dish though the meaning of the line seems to be 'In oldage or youth 'Kesaribath' is relished'. Actually, केसरीभात् should be split up as केसरी + इभात् । Now the line means 'Either in old age or youth the lion (केसरी) is superior to the elephant (इभं)'.

वार्धके यौवने वापि केसरी इभात् विशिष्यते ॥

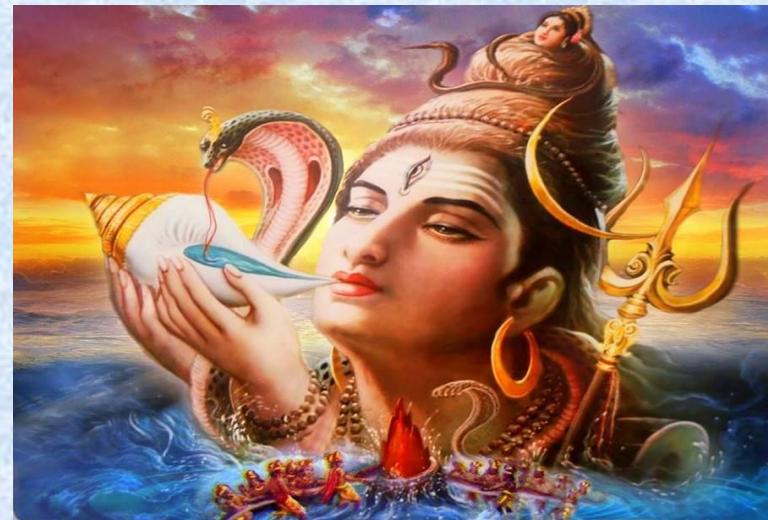
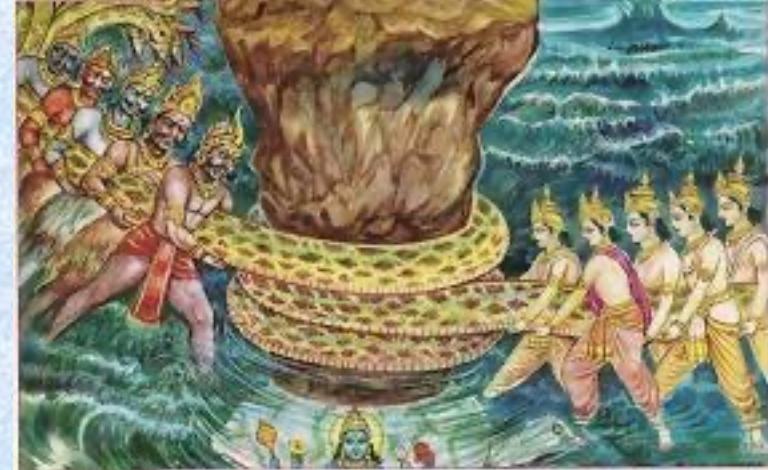
५. सुभाषितम्

रत्नैर्महाब्धेस्तुतुषुर्न देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधां विना न प्रययुर्विरामं
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥१३॥

पदविभागः - रत्नैः, महाब्धेः, तुतुषुः, न, देवाः, न, भेजिरे, भीमविषेण, भीतिम्, सुधाम्, विना, न, प्रययुः, विरामम्, न, निश्चितार्थात्, विरमन्ति, धीराः ।

प्रतिपदार्थः - देवाः - Gods महाब्धेः रत्नैः न तुतुषुः - were not satisfied with the gems of the mighty ocean. भीमविषेण - Due to the terrible poison भीतिं न भेजिरे - they were not frightened. सुधां विना - Without nectar (amṛta) विरामं न प्रययुः - they did not stop (churning the ocean). धीराः - The brave निश्चितार्थात् न विरमन्ति - do not swerve (stop) from their goal.

तात्पर्यम् - When they churned the ocean for nectar, the Gods were not pleased with the gems they secured from the ocean. Nor were they scared of the terrible poison. They churned and churned the ocean until they got nectar. Thus, determined persons do not stop till they reach their goal.

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगृहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्धतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥१४॥

पदविभाग: - पापात्, निवारयति, योजयते, हिताय, गुह्यम्, निगृहति, गुणान्, प्रकटीकरोति, आपद्धतम्, च, न, जहाति, ददाति, काले, सन्मित्रलक्षणम्, इदम्, प्रवदन्ति, सन्तः ।

प्रतिपदार्थः - पापात् निवारयति - He prevents (you) from sin; हिताय योजयते - he makes (you) do good deeds; गुह्यं निगृहति - he keeps a secret; गुणान् प्रकटीकरोति - he makes known (your) good qualities to others; आपद्धतं च - and when (you are) in distress न जहाति - he does not leave (you); काले ददाति - he offers help at the hour of need. सन्तः - Noblemen इदं सन्मित्रलक्षणं प्रवदन्ति - say that these are the characteristics of a good friend.

तात्पर्यम् - A good friend will always pull you out of the sinful path and put you on the beneficial path. He will keep your secrets while letting others know about your good qualities. When you are in trouble he will be by your side and will give you (money etc., which you want) at the hour of need. Pious men call these a true friend's characteristics.

धातवः

दा	- To Give
कृन्द्	- To Cry
पत्	- To Fall
गै	- To Sing

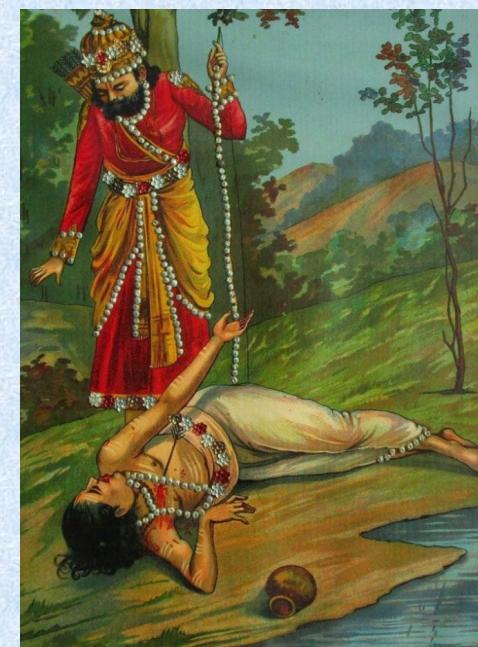
७. काव्यकथा

दशरथस्य शापः

दशरथः सम्यक् राज्यं परिपालयति स्म । किन्तु बहुकालं सः पुत्ररहितः
आसीत् । अतः तस्य चिन्ता आसीत् । देवेन्द्रः देवलोकस्य नृपः । तस्य
राजधानी अमरावती । राक्षसाः देवानां वैरिणः । ते देवलोकस्य आक्रमणं
कृतवन्तः । देवाः भीताः । देवेन्द्रः दशरथस्य साहाय्यं प्रार्थितवान् । दशरथः
देवलोकं गत्वा असुरैः सह युद्धं कृतवान् । युद्धे राक्षसाः पराजिताः । देवानां
सौख्यं जातम् ।

कालः अतीतः । एकदा वसन्तमासे दशरथः मृगयां कर्तुं वनं गतवान् ।
वने हिंस्राः प्राणिनः आसन् । नृपः अनेकान् प्राणिनः हतवान् । अन्ते
दशरथः रात्रौ वने एव विश्रान्तिं स्वीकृतवान् ।

प्रातः दशरथः अश्वम् आरूढवान् । तमसानदीतीरं गतवान् । नदीतीरे
तपस्विकुमारः आसीत् । सः कुम्भे जलं पूरयति स्म । नृपः दूरात् तं शब्दं
श्रुतवान् । गजस्य शब्दः इति सः चिन्तितवान् । गजं हन्तुं बाणं विसृष्टवान् ।

बाणः तपस्विकुमारम् अताडयत् । कुमारः ‘हा ! तात !’ इति क्रन्दनं
कृतवान् । नृपः तस्य समीपं गतवान् । बाणाहतं तं दृष्ट्वा नृपः अतीव
दुःखितः । पतितं तपस्विकुमारम् आश्रमं नीतवान् । तत्र वृद्धौ दम्पती
आस्ताम् । तपस्विकुमारः मृतः । मृतं पुत्रं दृष्ट्वा वृद्धः कुपितः । दशरथाय
‘पुत्रशोकात् तवापि मरणं भविष्यति’ इति शापं [↑]दत्तवान् । शापं श्रुत्वा
दशरथः दुःखितः अभवत् । ‘पुत्रः भविष्यति’ इति सन्तुष्टः अपि अभवत् ।
तथापि शापभारेण सह दशरथः राजधानीं प्रत्यागतवान् ।

अन्वयः - 1

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः

गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम्

अयाचद् भ्रातरं राममार्यभावपुरस्कृतः

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत्

पदविभागः

सः, जगाम, वनम्, वीरः, रामपादप्रसादकः,
गत्वा, तु, सः, महात्मानम्, रामम्, सत्यपराक्रमम्,
अयाचद्, भ्रातरम्, रामम्, आर्यभावपुरस्कृतः,
त्वम्, एव, राजा, धर्मज्ञः, इति, रामम्, वचः, अब्रवीत्

अन्वयः - 1

पदविभागः

सः, जगाम, वनम्, वीरः, रामपादप्रसादकः,
गत्वा, तु, सः, महात्मानम्, रामम्, सत्यपराक्रमम्,
अयाचद् भ्रातरम्, रामम्, आर्यभावपुरस्कृतः,
त्वम्, एव, राजा, धर्मजः, (असि), इति, रामंम्, वचः, अब्रवीत्

क्रिया - जगाम (लिट्) (प्रधानम्)
अयाचत् (लड़्)
असि (अर्थ्याहार)
अब्रवीत् (लड़्)

क्रिया पदम् - जगाम

प्रथमा - रामपादप्रसादकः, वीरः, सः (भरतः) (कर्ता)

द्वितीया - वनम् (कर्म)

क्रिया पदम् - अयाचत्

प्रथमा - आर्यभावपुरस्कृतः, सः, (भरतः) (कर्ता)

द्वितीया - सत्यपराक्रमम्, महात्मानम्, भ्रातारम्, रामम् (कर्म)

कृत्वान्तम् - गत्वा

क्रिया पदम् - असि

प्रथमा - धर्मजः, त्वम् राजा (कर्ता)

क्रिया पदम् - अब्रवीत्

प्रथमा - (सः), (भरतः) (कर्ता)

द्वितीया - रामम्, वचः (कर्म)

अन्त्यय - तु, इति, एव

अन्वयः - 1

अन्वयः

रामपादप्रसादकः वीरः सः वनं जगाम

आर्यभावपुरस्कृतः सः गत्वा तु सत्यपराक्रमं महात्मानं भ्रातारं रामम् अयाचत्
धर्मजः त्वम् एव राजा (असि) इति (सः) रामं वचः अब्रवीत्

प्रतिपदार्थः

रामपादप्रसादकः

वीरः

सः

वनं

जगाम

आर्यभावपुरस्कृतः

- श्रीरामचरण-रोचकः
- शूरः
- भरतः
- अरण्यं
- गतवान्
- शीलवान्

अन्वयः - 1

अन्वयः

रामपादप्रसादकः वीरः सः वनं जगाम

आर्यभावपुरस्कृतः सः गत्वा तु सत्यपराक्रमं महात्मानं भ्रातारं रामम् अयाचत्
धर्मज्ञः त्वम् एव राजा (असि) इति (सः) रामं वचः अब्रवीत्

प्रतिपदार्थः

सः गत्वा

सत्यपराक्रमं

महात्मानं

भ्रातारं रामम्

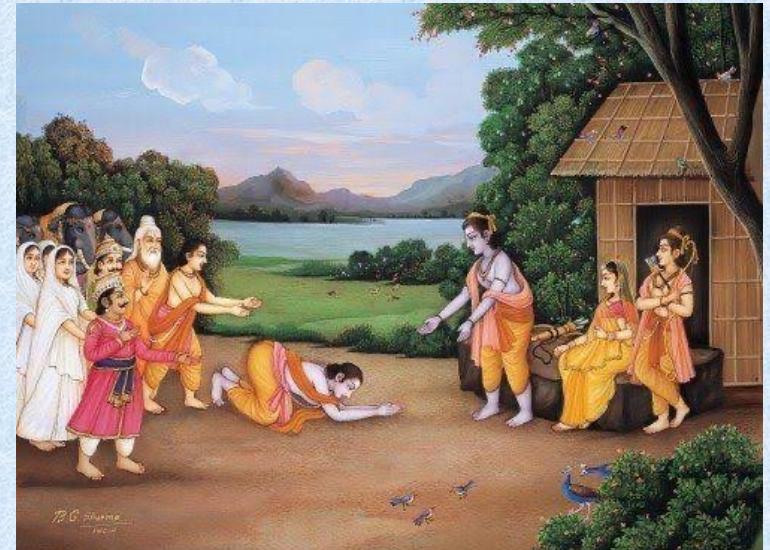
अयाचत्

धर्मज्ञः

त्वम् एव राजा (असि) इति

रामं वचः अब्रवीत्

- सः भरतः गत्वा
- महानुभावं
- सत्यप्रतिज्ञम्
- अग्रजं श्रीरामं
- प्रार्थितवान्
- धर्मवान्
- त्वम् एव नृपः (असि) इति
- भरतः श्रीरामं वाक्यम् उक्तवान्

अन्वयः - 1

अन्वयः

रामपादप्रसादकः वीरः सः वनं जगाम

आर्यभावपुरस्कृतः सः गत्वा तु सत्यपराक्रमं महात्मानं भ्रातारं रामम् अयाचत्
धर्मज्ञः त्वम् एव राजा (असि) इति (सः) रामं वचः अब्रवीत्

तात्पर्यम्

शूरः भरतः रामपादभ्यां सन्तोषम् आनीतवान् । सः अरण्यं गतवान् ।

गुणशीलं भरतः वनं गत्वा महापुरुषं सत्यप्रतिज्ञम् अग्रजं श्रीरामं प्रार्थितवान् ।

भैवान् धर्मं जानाति त्वमेव राजा इति वाक्यं भरतः श्रीरामं उक्तवान् । भरतः
रामस्य राज्यं न इष्टवान् । अयोध्यानगरं प्रत्यागम्य कृपया राज्यं पालयतु
इति रामं प्रार्थितवान् । रामं नमस्कृतवान् ।

सन्धि:

सर्वण्दीर्घ-सन्धि:

अ + अ = आ
अ + आ = आ
आ + अ = आ
आ + आ = आ

अ - आ → आ
सर्वण

इ + इ = ई
इ + ई = ई
ई + इ = ई
ई + ई = ई

इ - ई → ई
सर्वण

ऋ + ऋ = ऋ
ऋ + ऋ = ऋ
ऋ + ऋ = ऋ
ऋ + ऋ = ऋ

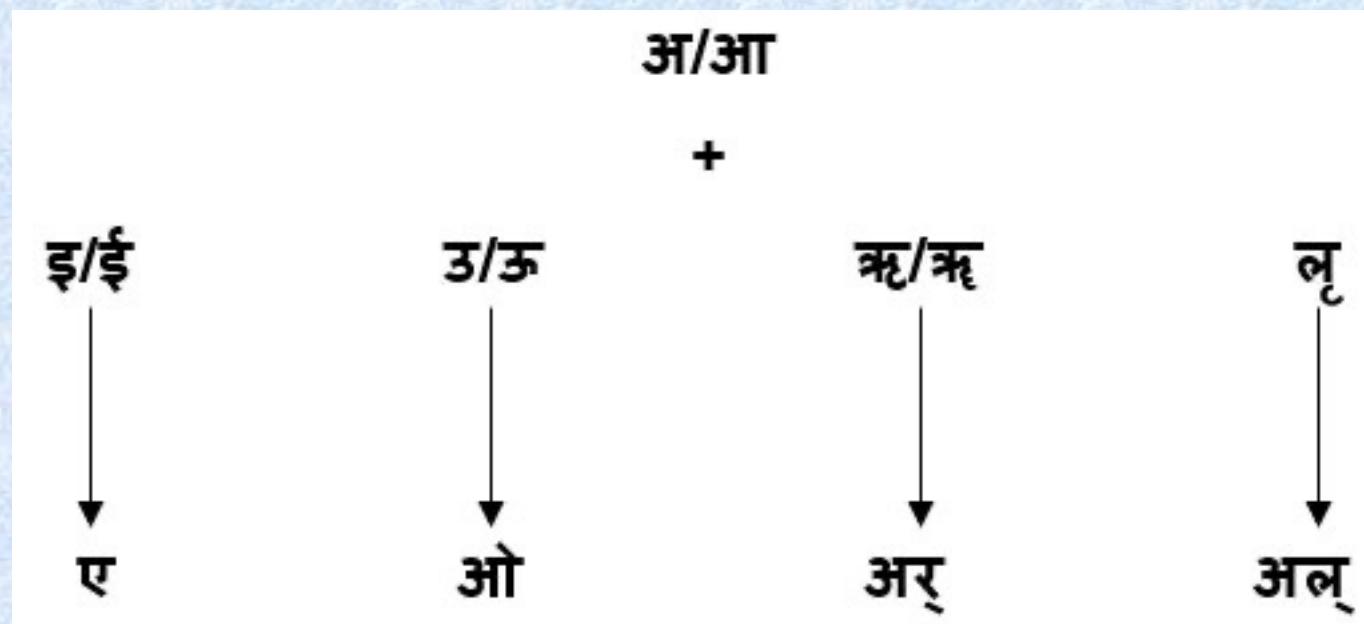
ऋ - ऋ → ऋ
सर्वण

ऋ + ॠ = ॠ
ऋ + ॠ = ॠ
ॠ + ॠ = ॠ
ॠ + ॠ = ॠ

ऋ - ॠ → ॠ
सर्वण

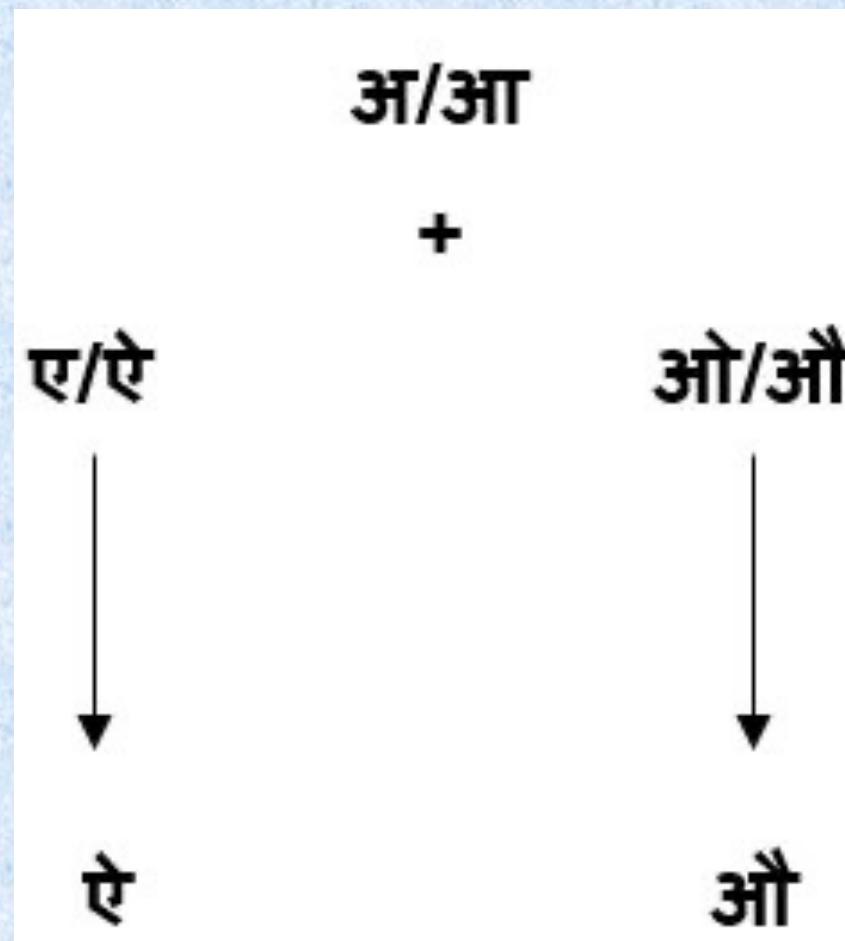
सन्धि:

गुण-सन्धि:

सन्धिः

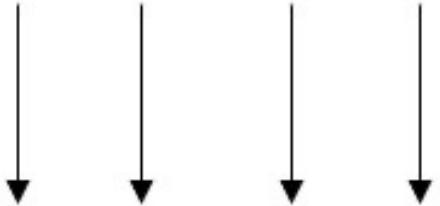
वृद्धि-सन्धिः

यण्-सन्धि:

य्, व्, र्, ल् = यण्

इ/ई, उ/ऊ, ऋ/ऋ, लृ + any असर्वां स्वर

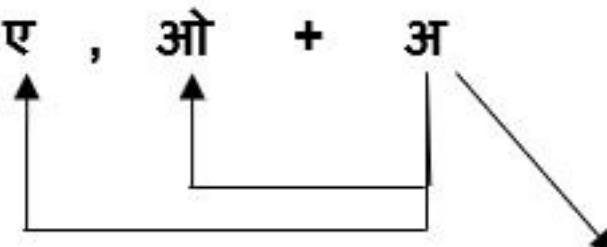
य् व् र् ल्

- इ/ई + any स्वर except इ/ई → य् in place of इ/ई
- उ/ऊ + any स्वर except उ/ऊ → व् in place of उ/ऊ
- ऋ/ऋ + any स्वर except ऋ/ऋ → र् in place of ऋ/ऋ
- लृ + any स्वर except लृ → ल् in place of लृ

पूर्वरूप-सन्धि:

पूर्वरूपसन्धि

At the end of word -

अ merges with ए and ओ

(s) = अवग्रह / द्विखन्द - indicates
elongation of preceding vowel

- ❖ अ merges with the earlier letter ए and ओ, it acquires the form of the preceding letter (पूर्वरूप)
- ❖ अवग्रह (s) always has the vowel अ hidden in it. The अवग्रह (s) replaces the vowel अ

यान्तवान्तादेशः-सन्धिः

अयादिसन्धि

At the end of word - ए , ऐ , ओ , औ + any vowel

↓ ↓ ↓ ↓
अय् आय् अव् आव्

- ❖ ए + any vowel = ए → **अय्**
- ❖ ऐ + any vowel = ऐ → **आय्**
- ❖ ओ + any vowel = ओ → **अव्**
- ❖ औ + any vowel = औ → **आव्**

यान्तवान्तादेशः-सन्धिः

वर्धते + एव

वर्धत् + ए + ए + व

वर्धत् + अय् + ए + व

वर्धत् + अ + य् + ए + व

वर्धतयेव

नद्यै + इह

नद्य् + ऐ + इ + ह

नद्य् + आय् + इ + ह

नद्य् + आ + य् + इ + ह

नद्यायिह

प्रभो + एहि

प्रभ् + ओ + ए + हि

प्रभ् + अव् + ए + हि

प्रभ् + अ + व् + ए + हि

प्रभवेहि

उभौ + एव

उभ् + औ + ए + व

उभ् + आव् + ए + व

उभ् + आ + व् + ए + व

उभावेव

यान्तवान्तादेशः-सन्धिः

देवे + इह

देव्यै + अवदत्

भानो + इच्छसि

रवौ + उवाच

कवे + ए

विष्णो + इह

गै + अकः

गै + अनित

पौ + अकः

भौ + अयति

- ❖ ए + any vowel = ए → अय्
- ❖ ऐ + any vowel = ऐ → आय्
- ❖ ओ + any vowel = ओ → अव्
- ❖ औ + any vowel = औ → आव्

देवयिह

देव्यायवदत्

भानविच्छसि

रवावुवाच

कवये

विष्णविह

गायकः

गायनित

पावकः

भावयति

सन्धि:

अन्ते + अपि

विष्णो + अत्र

अन्तेऽपि

विष्णोऽत्र

सन्धि:

- पठन्ति + अत्र
- अन्ते + अपि
- महा + ओजस्कः
- पर + उपकारः
- भवतु + उत्साहः
- सुख + आसनम्
- यथा + इष्ट
- अनु + अयः
- प्रति + एकम्
- मातृ + कृणम्

- सदा + एव
- प्रति + उवाच
- जल + ओघः
- च + अपि
- गुरु + आदेशः
- महा + ऐश्वर्यम्
- एक + एकः
- अग्नौ + इह
- विष्णो + अत्र
- इति + इव

Famous eights

अष्ट दिक्पालकाः - इन्द्रः, अग्निः, यमः, निर्त्तिः, वरुणः, वायुः,
कुबेरः, ईशानः ।

INDRA

AGNI

YAMA

KUBERA

VARUNA

VAYU

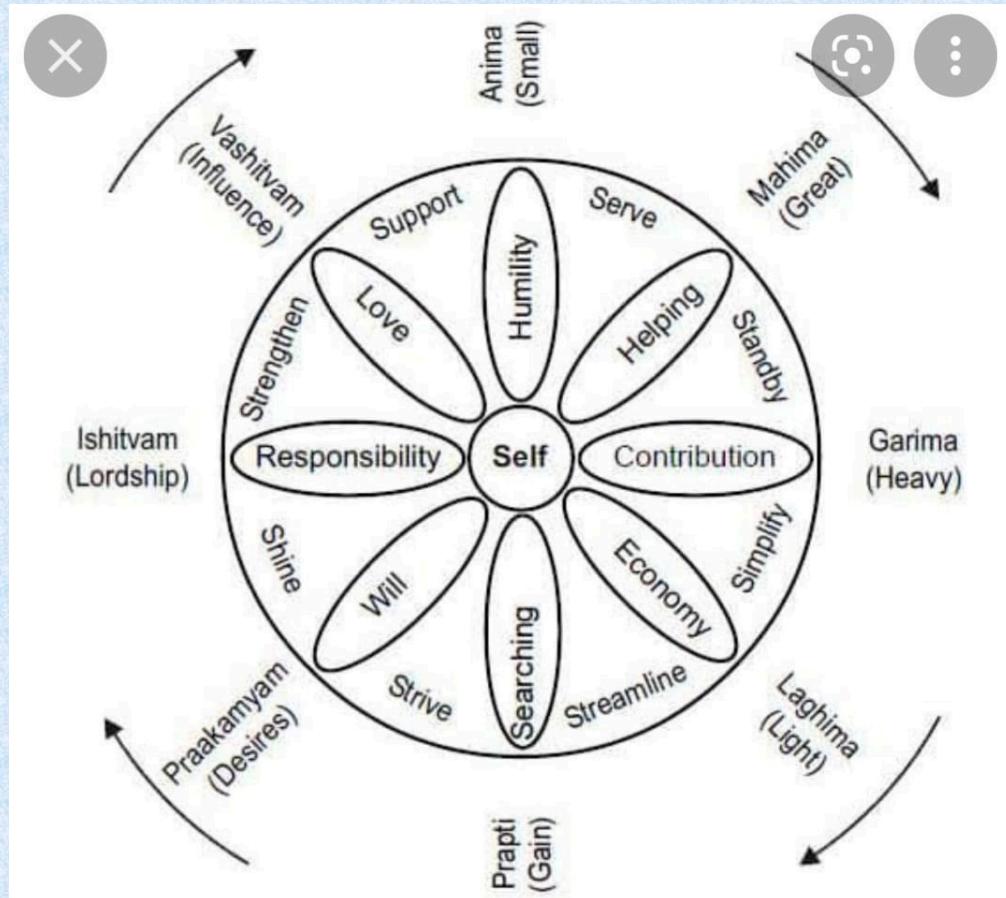
NIRUTA

ISANA

अष्ट दिग्गजाः - ऐरावतः, पुण्डरीकः, वामनः, कुमुदः, अञ्जनः,
पुष्पदन्तः, सार्वभौमः, सुप्रतीकः ।

अष्ट सिद्धयः - अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा, प्राप्तिः,
प्राकाम्यम्, ईशित्वम्, वशित्वम् ।

अष्ट मङ्गलानि - सिंहः, वृषभः, गजः, कलशः, व्यजनम्, छ्वजः,
भेरी, दीपः ।

१८०कः

Salutation to (गोमाता) the Sacred cow

गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे हृदये नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥